



## УЛААНБААТАР ХОТ

Улаанбаатар нь Монгол улсын Үндсэн хуулийн дагуу улсын нийслэл бөгөөд хуулиар тусгайлан олгосон онцлог чиг үүрэг, өөрийн удирдлага бүхий засаг захиргаа, нутаг дэвсгэр, эдийн засаг, нийгмийн цогцолбор бөгөөд тусгай статус бүхий хот юм.

Нийслэл Улаанбаатар хот хууль ёсны "Хангарьд" сүлд тэмдэг, өөрийн тугтай.

Нийслэл нь мөрөвчит дугуй дүрсны төвд байрласан Богдхан уулын уламжлалт шүтээн Хангарьд бүхий сүлд тэмдэгтэй. Нийслэлийн сүлд тэмдэг Хангарьд нь магнайдаа төрт ёс, эрдэм мэдлэгийн бэлгэдэл соёмботой, баруун гартаа түмэн олондоо үүд хаалгаа цэлгэр сайхнаар нээж өөдлөн дэвшихийн санааг илэрхийлсэн очир бариулт түлхүүртэй, зүүн гартаа энэлэн үгүй ариун тэгш оршихуйн баталгаа бадам цэцгийг нандигнан барьж, аливаа хорын үндсийг эгнэгт устган дарах санааг гишгэн зогсож буй могойгоор илэрхийлсэн байна.

Хангарьд нь бат түвшин эрэмгий байдлыг илэрхийлж нийслэл хот өргөжиж алдар нэр нь тив дэлхийд мандан бадрахын утга санааг агуулдаг.

Нийслэлийн туг нь мөнх хөх тэнгэрийн өнгөтэй, өргөн, урт нь 1:1,5-ын харьцаатай, голд нь нийслэлийн сүлд тэмдэгийг цагаан торгоор дүрслэн алтлаг мөнгөн утсаар зээглэн урласан байдаг. Нийслэлийн туг нь нийслэлчүүд ариун цагаан сэтгэлээр төрт ёсоо дээдлэн, мандан бадрахын утга санааг бүхэлдээ агуулна.



### Газар зүйн байршил, байгалийн нөхцөл

Улаанбаатар хот Монгол орны физик газар зүйн мужлалаар Хангай Хэнтийн уулархаг их мужийн хэсэгт, тухайлбал Хэнтийн уулархаг мужийн баруун өмнөд шувтрага үзүүрт Туул голын өргөн хөндий, ай сав цутгал голуудын бэлчирт байрладаг.

Улаанбаатар хот далайн төвшнөөс дээш 1350 метр өндөрт Номхон далайгаас 1600 орчим км алсад, Дэлхийн экватороос хойш 5310 км, хойд туйлаас урагш 4690 км зайтай буюу дэлхийн хойд өргөрөгийн  $47^{\circ}55^I$ , зүүн уртрагийн  $106^{\circ}55^I$  –ын солбицолд, дэлхийн цагийн 7 дугаар бүсэд Лондон хотоос 7 цаг 08 минутын зөрөөтэй оршиж байна. Улаанбаатар хот урдуураа Төв аймгийн Сэргэлэн, Алтанбулаг, баруунаараа мөн аймгийн Алтанбулаг, Аргалант, Баянцогт, баруун хойгуураа мөн аймгийн Батсүмбэр, зүүн хойгуур, зүүгээрээ мөн аймгийн Батсүмбэр, Эрдэнэ сумтай хиллэн нийт 470444 га талбай бүхий нутаг дэвсгэрийг эзэлдэг.

Нийслэлийн нутаг дэвсгэрийн хамгийн өмнө захын цэг нь Төв аймгийн Сэргэлэн сумтай хиллэж байгаа хойд өргөрөгийн  $47^{\circ} 37' 30''$ , зүүн уртрагийн  $107^{\circ} 18' 54''$  –ын солбицолд, баруун захын цэг нь Төв аймгийн Баянчандмань, Батсүмбэр сумтай хиллэж байгаа зүүн уртрагийн  $107^{\circ} 23' 12''$ , хойд өргөрөгийн  $48^{\circ} 16' 42''$ –ын солбицолд, хойд захын цэг нь Төв аймгийн Батсүмбэр сумтай хиллэж байгаа хойд өргөрөгийн  $48^{\circ} 16' 00''$ , зүүн уртрагийн  $106^{\circ} 27'$  –ын солбицолд, зүүн захын цэг нь Төв аймгийн Эрдэнэ сумтай хиллэж байгаа зүүн уртрагийн  $107^{\circ} 37' 24''$ , хойд өргөрөгийн  $47^{\circ} 53'$  –ын солбицолд оршино.

Улаанбаатар хотын Их эзэн Чингэс хааны нэрэмжит талбайн баруун урд захад Монгол улсын автозамын сүлжээний эхлэх 00 цэгийн тэмдэг багана оршдог.

Улаанбаатар хотын нутгийн хүйс буюу төв цэгийг дээр дурдсан захын цэгүүдээр хөөж бодвол хойд өргөрөгийн  $47^{\circ} 56' 45''$ , зүүн уртрагийн  $107^{\circ} 00' 18''$  –ын солбицолд буюу Шархадны хясаанаас баруун хойш 1.8 км зайтай уулын нэг оройн зүүн хажууд оршиж байна. Харин Улаанбаатар их хотын төв цэг хүйсийг Их эзэн Чингэс хааны нэрэмжит талбайд хойд өргөрөгийн  $47^{\circ} 55' 07''$ , зүүн уртрагийн  $106^{\circ} 55' 04''$  –ын солбицолд далайн төвшнөөс 1300 метр өндөрт тавьсан Төв цэгийн тэмдгээр тооцож болох юм.

Улаанбаатар хотын өмнүүр орших Богдхан уул нь зүүнээс баруун тийш чиглэсэн 40 орчим км үргэлжилсэн нуруу юм. Богд Хан Уулын хамгийн өндөр оргил нь далайн түвшнээс дээш 2268 метр өндөрт өргөгдсөн Цэцээ Гүн, 2256 метр өндөрт орших Түшээ гүн хэмээх оргилууд болно. Ер нь Богд Хан Ууланд 2000 метрээс дээш өргөгдсөн эртний тэгшрэлийн гадарга голлоно. Их Тэнгэрийн аманд байгаа хадны сүг зураг тэргүүтнийг үзэхэд лавтайяа аль хүрэл зэвсгийн үеэс энэ ууланд хүн суурьшиж байсан үл мөр байдаг.

Богд Хан Уул эртнээс бөө мөргөлийн шүтээн, тайлга тахилгын газар байсан бөгөөд 13-р зууны үеэс Хэрэйдийн Ван Хан Туулын Хар шугуйд нутаглаж байхдаа Хан Ууланд ан гөрөө хийх, гал хөс түлэхийг хориглодог байжээ.

Богдхан уулыг 1778 онд дархалсан нь дэлхийн анхны дархан цаазтай уул болжээ. Манжийн хаан Тэнгэрийг тэтгэсний 43-р он буюу нийтийн тооллын 1778 онд Их Хүрээний сайд ван Юндэндорж, харьяа түшмэл Санжаадорж нарын айлтгал бичгээр Богд Хан Уулыг зарлигаар тахиж байх болсон байна. Энэ уулын хоёр ноён оргилд Цэцээ гүн, Түшээ гүн гэсэн цол олгож, жил бүр улсын сангаас цалин пүнлүү олгодог байжээ. Богд Хан Ууланд Өмнийг Тэтгэгч Цагаан Лавай Дүнжингарав гэдэг нэрийг өгч, Богд уулын бараа харагдах газар хүн цаазаар авдаггүй байсан гэдэг.

Тэнгэрийг тэтгэгч хааны зарлиг гарсны дараанаас 1779 оны шарагчин гахай жил Халх дөрвөн аймаг, шавь таваараа нийлэн тахиснаас хойш зарлигаар жилд хоёр удаа зун, намарт тахьдаг болсон гэдэг. 1921 оноос хойшхи жилүүдэд Хан Уулын тахилга тасалдсан байсан ч 1995 онд Улаанбаатар хот үүсгэн байгуулагдсаны 365 жилийн ойгоор Цэцээ гүний оргилыг тахиж, 1995 онд Монгол Улсын ерөнхийлөгч П.Очирбат Богд Хан Уулыг тахиж санаачлагыг дэмжсэн зарлиг гаргасан юм.

Богдхан уулыг Монголын их тахилгатай уулынх нь хувьд ЮНЕСКО “Дэлхийн гайхамшигт үнэт зүйл болох нь” зэрэглэлээр үнэлэн дэлхийн байгалийн өв гэж “Дэлхийн хүн ба шимс мандлын нөөц газрын сүлжээ”-нд 1996 онд бүртгэн авсан.

Монгол Улсын Ерөнхийлөгчийн зарлигаар 2004 оноос Богдхан уулыг төрийн тахилгатай уулсын нэг болгож 5 жилд нэг удаа төрийн тахилга үйлдэх болов.

Зураг 1. Богд Хан уул



Сансараас авсан зургийн төвд Богд хан уул оршино. Баруун хойд буланд нь Улаанбаатар хот харагдах бөгөөд Туул гол хот, уул хоёрын хооронд урсана. Өмнө талд нь Зуунмод, зүүн талд нь Налайх, баруун талд нь Чингис хаан олон улсын нисэх онгоцны буудал байрладаг.

Хэнтийн нурууны голлох амьтны аймгийг бүрдүүлэгч хөхтөн амьтдын нутагшлын хамгийн урд хил нь Богд Хан Уул болно. Тарвага, зурам, зараа, мануул, булга, шилүүс, буга, бор гөрөөс, аргаль, янгир тэргүүтэн 54 зүйлийн хөхтөн амьтан бүртгэгдсэн. Жигүүртэн шувуудаас бөднө, болжмор, хараацай, хайруулдай, тогоруу, өрөвтас, харцага, шонхор, бүргэд зэрэг 194 зүйлийн шувуу бүртгэгджээ.

Ургамлын аймгийн хувьд нийт талбайн 55.8 хувийг шинэс, гацуур, хуш, нарс, хус, бут сөөгнөөс бүрдсэн ой мод эзлэнэ. Уулын оройн хэсэг, баруун, баруун хойд талын зарим газарт хушин ой зонхилох бол, баруун урд ба өмнөд хэсгээр гацуурын ой, баруун урд хэсгээр нарсан ой, хойд ба зүүн хэсгээр шинэсэн ой зонхилдон тархсан байна. Энд 70 овгийн, 256 төрлийн, 587 зүйлийн ургамал ургадаг.

Улаанбаатар хотын нутгийн зүүн урд захад Налайхаас зүүн урагш Хэнтийн нурууны баруун урд захад орших 1854 метр өндөр Цогтчандмань уул нь Хойд мөсөн далайн сав, Номхон далайн сав, Төв Азийн дотоодын гадагш урсгалгүй ай савын усны хагалбар болно. Энэ нь зөвхөн Монголын төдийгүй дэлхийн усны ай сав хагалбар болж байгаа чухал газар билээ.

Улаанбаатар хотын Налайх дүүргийн нутаг дэвсгэрт Цэрдийн галавын үед үүссэн нүүрсний орд газар бий. XX зууны эхэн үеэс эхлэн эндээс нүүрс олборлож эхэлсэн байна.

Улаанбаатар хотын дэвсгэрт Аржанчивлангийн орчимд алт, цагаан тугалганы орд бий бөгөөд гянт, алт, хайлуур жоншны илрэл, Сэлбийн голд алт, төмрийн илрэлүүд бий. Элстийн голд шилний элс, бусад газраар шаврын баялаг нэлээд бий.

Улаанбаатар хотын уур амьсгал нь манай орны уур амьсгалын эх газарлаг шинж чанарыг бүрэн илэрхийлэх эрс тэс шинжтэй. Сэрүүн бүсийн эх газрын уур амьсгалын эрс тэс эх газарлаг шинж чанарыг илэрхийлсэн тодорхой ялгарсан жилийн дөрвөн улиралтай. Өвөл нь хүйтэн, үнэмлэхүй бага температур нь  $-49^{\circ}\text{C}$  хүрдэг, үнэмлэхүй их температур нь  $38.6^{\circ}\text{C}$ , үнэмлэхүй их бага температурын агууриг нь  $87.6^{\circ}\text{C}$  болдог энэ эрс тэс ялгаатай бөгөөд ийм их зөрөө дэлхийн аль ч улсын нийслэлд гардаггүй байх.

Жилийн дундаж температур нь  $-3^{\circ}\text{C}$ , хамгийн хүйтэн 1-р сарын температур нь  $-26^{\circ}\text{C}$  байх бөгөөд  $-30^{\circ}\text{C}$ -аас бууж хүйтрэх өдрийн тоо жилд 40 орчим байна. Улаанбаатарт хүйтрэлтгүй үргэлжлэх хугацаа 5-р сарын 29-ны орчмоос 9-р сарын 2 орчим хүртэл буюу 90 хоног байна. Энэ хугацаанд агаарын температур  $0^{\circ}\text{C}$ -аас доош буухгүй. Жилийн хамгийн дулаан сар нь 7-р сар бөгөөд дундаж температур нь  $17^{\circ}\text{C}$ , хамгийн халуун болсон нь  $38^{\circ}\text{C}$  хүрсэн. Зундаа  $30^{\circ}\text{C}$ -аас давж халуун болох өдрийн тоо 10 орчим, ган болох магадлал 30 орчим хувь байдаг.

Улаанбаатар хот нь дэлхийн хамгийн цэлмэг хөх тэнгэрт хотуудын нэг бөгөөд жилдээ 250-иад хоног цэлмэг байдаг. Улаанбаатар хот манай орны салхи багатай газрын тоонд орно. Жилдээ салхигүй өдөр 100 орчим байх бөгөөд салхины хурд 4-6 м\с, баруун хойд зүгийн салхи голлоно. Өвөл салхи багатай, хавар нь салхи ихтэй.

Монгол орны уур амьсгалын мужлалын хувьд авч үзвэл Улаанбаатар хот нь хуурайдуу сэрүүн зунтай хахир өвөлтэй нутагт багтана. Улаанбаатарт жилд дунджаар 233 мм тунадас унаж, ууршилт нь 648 мм болдог. Чийгшлийн байдал 0.36 байдаг. Агаарын харьцангуй чийг 1-р сард 70 орчим хувь, 7-р сард 60 орчим хувь байдаг.

Улаанбаатар хотын нутаг нь бүхэлдээ Хойд мөсөн далайн савд багтана. Бараг бүх гол нь Туул голын сав гол юм. Хан-Уул дүүргийн нутаг дэвсгэрт Туул голын хөвөөнд нүүрсхүчилт магнийн исэглэн давст цацраг идэвхит бодистой гидрокарбонат кальцит рашаан бий. Гацуурт тосгонд Цагаан эрэгний, Сэлбийн дамбадаржаад, Их тэнгэрийн аманд рашаан бий. Налайх дүүргийн дэвсгэрт гидрокарбонат, каль-магнит, нүүрсхүчлийн хийтэй, радонтай Аржанчивлангийн рашаан бий. Налайхын Бүст нуурыг ардууд рашаан гэж ашигладаг.

Улаанбаатарын орчмын голуудын ус химийн найрлагын хувьд гидрокарбонатлаг ангилалд багтах бөгөөд голын сүлжээний нягтшилт  $0.01-0.05 \text{ км}\backslash\text{км}^2$  байна. Ул хөрсний цэвдэг Улаанбаатарын дэвсгэрт толбо байдлаар тархсан байна. Нутгийн хойд захаар Ширэгт тайгын гүндээ цэвдэгтэй хөрс, хотын хойд захын уулсаар уулын нунтаг карбонатлаг хар хүрэн хөрс, Туул голын хөндийгөөр нугат намгийн цэвдэгт хөрстэй.

## Улаанбаатар хотын түүх

Улс төр, эрх зүйн үүднээс Монгол улс 1206 онд эзэн Чингисийг их хаанд өргөмжилснөөр тулгар төрөө байгуулсан юм. Их хааны зарлигаар 1220 онд товлж 15 жилийн турш барьж байгуулсан "Хар хорум" хотыг 1235 онд Өгөөдэй хаан Монгол улсын Нийслэл гэж зарлан зарлигдсан билээ.

Зураг 2. Их Монгол улсын нийслэл Хар хорум хот  
1222-1380 он



Их Монгол Улсын анхны нийслэл Хархорум хот нь Орхон голын хөндийд цогцолсон ба Юань улс нуран унасны дараа Мин улсын довтолгоонд хоёронтой (1380, 1410 он) галдан шатаагджээ.

Түүнээс хойш Монголчууд нэгдмэл байдалгүй болоод нүүдлийн иргэншилд бүрэн шилжиж, хот байгуулах завдалгүй дотоод, гадаадад тэмцэлдэн байлдацгааж байв.

Монголын ард түмэн олноо өргөгдсөний анхдугаар он буюу 1911 оны 12 дугаар сарын 29-ний Баасан гаригийн морин цагт Зүүн хүрээний төв дундах ордны газар VIII Богдыг Монгол улсын эзэн хаанд өргөмжлөн их ёслолыг хийж, тусгаар тогтнолоо зарласан юм.

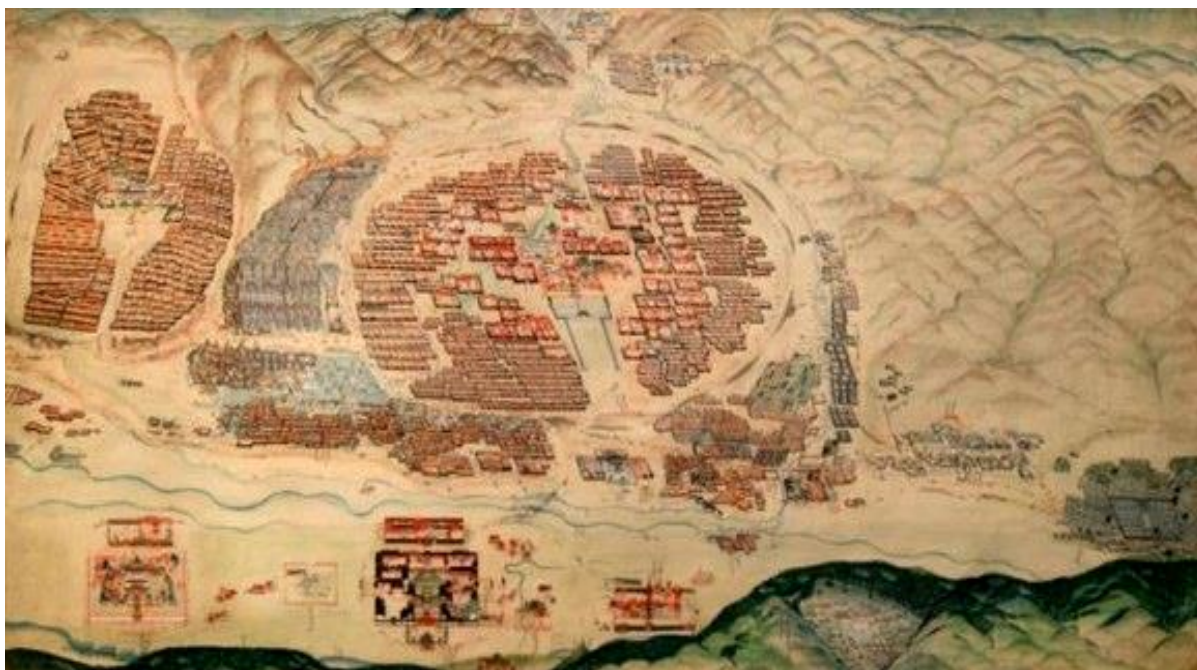
Богд хаант төрийг босгох үед шашны төв байсан Их хүрээг 1912 оны 2 дугаар сарын 9-ний өдөр Олноо өргөгдсөн хаант Монгол улсын "Нийслэл хүрээ" хэмээн нэрлэж тунхагласан байна.

Манай зураач урчууд Их Хүрээ, Өргөө (Урга), Улаанбаатарын сэдэвт цөөнгүй уран бүтээл туурвиж байсан нь өнөөдөр түүхэн чухал эх сурвалж болж байна.

Олноо өргөгдсөний хоёрдугаар он буюу 1912 онд Богд хаант Монгол улсын үед Хүрээний Зоогой аймгийн нэртэй бурхач Жүгдэр "Нийслэл хүрээ" хэмээх бүтээл туурвисан нь өдгөө Богд хааны ордон музейд хадгалагдаж байдаг.

Энэхүү бүтээлийг VIII Богд Живзундамба хутагтын лүндэнгээр бүтээгдсэн гэдэг бөгөөд тухайн үеийн Их хүрээний сүм дуган, хүрээ хийд, орд, харш, гэр хороолол, ойр орчмын газар нутаг, уул, ус, ой мод, ард түмний аж, байдал сэлтийг нарийвчлан, үнэн бодитойгоор дүрслэн, Монгол зургийн уламжлалт аргаар нэгэн хавтгайд багтаан зуржээ. Тухайлбал: Гандан хийд, Зүүн хүрээ, Наймаа хот, Дамбадаржаалин, Дашчойнхор, Шадүвлин хийдүүд, Богд хааны Шаравпэлжээлин ордон, Чойжин Ламын Сүм зэргийн байрлалыг тун зөв тогтоон дүрслэсэн байдаг бөгөөд, Зүүн хүрээний тойрог нь одоогийн Их тойруутай тохирч байдаг.

Зураг 3. Зураач бурхач Жүгдэрийн зурсан “Нийслэл хүрээ”  
1912 он, шороон будаг, даавуу. Богд Хааны Ордон Музей



Уг бүтээл нь одоогийн Улаанбаатар хотын план зураглал, газар зүйн байршилтай гол усны урсгал, гольдрол, уул толгодын байдлаараа ерөнхийдөө төсөөтэй, хол зөрүүгүй болсон нь ажиглагддаг.

Их хүрээ нь анх Өргөө нэртэй 1639 онд үүсгэн байгуулагдсан бурхны шашны сүм хийд юм. Манж чин улсын ноёрхолын үед халхын ноёдууд Түшээт хан Гомбодоржийн хүү Занабазарыг анхны Богд Жибзундамба хутугтаар өргөмжлөн 1639 онд одоогийн Өвөрхангай аймгийн Бүрд сумын нутаг дахь Ширээт цагаан нуур гэдэг Өргөө цогцлоожээ. Ингэхдээ Эрдэнэ зуу хийдийн доторх мөнхийн галтай Баруун өргөөг нүүлгэн гаргаж Занабазарын өргөөтэй нэгдүүлж Ширээ цагаан нууранд аваачжээ.

Баруун өргөө нь төрийн гал голомтын бэлгэдэл өргөө байжээ. Эрдэнэ зуу хийдийг анхлан Халхын Абутай сайн хаан (1534-1589) бурхны шашинд сүсэглэж 1586 онд Хархорум хотын бууринд болгоссон юм. Ингэж төр, шашны гол үнэт зүйлсүүдийг нэгдүүлсэнээр нийслэл үүссэн гэж зарим түүхчид үздэг. Өргөө 1639 онд цогцолж шашны төв байсаар 1778 онд одоогийн Сэлбэ голийн эрэгт нүүдэллэн ирж хөдөлгөөнгүй суурьшин, шашин ба улс төр, худалдааны хот болон тэлсээр өнөөгийн Улаанбаатар хот буй болсон юм.

Өргөө Орхон, Тамир, Туул голуудын хөндий дагуу 29 удаа нүүдэллэсний эцэст 1778 онд одоогийн Улаанбаатар хот байгаа газар суурьшиж Их хүрээ нэртэй болжээ. 1756 онд анхны шашны сургууль болох "Цаниг" байгуулагдсан бөгөөд 1786 оноос манж амбанд Сэцэн хан, Түшээт хан хоёр аймгийг хариуцуулах болсон зэрэг олон шалтгаанаас Их хүрээ суурьших шаардлагатай болжээ. 1780-1870 оны хооронд 70 гаруй суурин сүм, дуган, ялангуяа өнөөгийн Гандантэгчлэн хийд 1809 онд баригджээ. 1861 онд Оросын консулын газар байгуулагджээ.

Анх Жибзундамба хутугтийн өргөө цогцолсон, олон сүсэгтний цугларсан нүүдлийн хүрээ байсан ба одоогийн хот цогцлоход олон түүхэн үеүүдийг туулсанаар хэд хэдэн удаа нэр өөрчлөгдөж байжээ. 1639-1778 оны хооронд Өргөө, 1778-1911 оны хооронд Их Хүрээ (Хятадчилсан Да Хүрээ, эсвэл энгийнээр Хүрээ гэх мэтээр ярианы хэллэгүүд байсан) нэртэй байсан.

Зураг 4. Нийслэл хүрээний зохион байгуулалт



Зураг 5. Нийслэл хүрээ, 1911 он



Нийслэл хүрээг оршин суугчдаар үндэслэн гурван хэсэгт хуваан хаагуур голчлон оршин сууж байсныг тодруулан үзэж болно. Үүнд, Хүрээний монголчууд (хотын харчууд, лам нар), хятадууд, оросууд ба бусад.

Нийслэл хүрээнд амьдарч байсан монголчуудын олонх нь лам нар байв.

Тэд Зүүн Хүрээ, Гандан, Дамба-даржаа, Дашчойнхорлин, Шадублин, Чойжин ламын сүм, Богд хааны өвөл, зуны орд, Гэсэрийн хоёр сүм болон хотын ойр орчмын бурхан шүтээний дагуу оршин амьдарч байв.

Хүрээний лам нарын гол хэсэг нь Зүүн хүрээ, Гандан хийдэд сууж байсан бөгөөд тэднийг 200000 орчим байсан хэмээн И.М.Майский<sup>1</sup> тооцоолжээ.

Зүүн Хүрээ нь Гандангаас зүүн тийш хотын зүүн талд байрлана. Зүүн хүрээнд гол төлөв эрх ямбатны сүм дуган, орд өргөө байрладаг байв. Энд нийт 14000 орчим хүн амьдарч байсан гэх тоо баримт бий.

<sup>1</sup> Пунсалдулам.Б, "Нийслэл хүрээ ба нийгмийн хөгжлийн зарим асуудал", ШУА, Түүхийн хүрээлэн

Зураг 6. Нийслэл хүрээний зах, 1911 он



Зүүн хүрээний гол хийдийн өмнө талд цамын том талбай, хүрээг тойрон Майдар эргэхэд зориулсан тусгай зам, хийдийн өмнө ёслолын хаалга байх бөгөөд түүний дэргэд олон тооны модон хүрд эгнүүлж, мөргөлчин сүсэгтэн олон түмэн сунаж мөргөхөд зориулсан модон давцантай байжээ.

Зураг 7. Нийслэл хүрээний малын зах, 1911 он



Гол талбайн хойно Дэчингалавын сүм, Их Цогчин дуган, баруун талд нь 1833 онд бариулсан Майдар сүм, Абтай хааны Өргөө буюу Баруун Өргөө байрлаж байв. Зүүн хүрээний баруун, зүүн жигүүрт зурхайн дацан, Жүдийн дацан, эмчийн дацан, Маналын дуган зэрэг бурхан шашны болон аж ахуйн засаг, захиргааны барилга, байгууламжууд байрлаж байв. Гандан хийдэд нийтдээ 6000 лам нар сууж байв.

Оросын судлаач И.Майский XX зууны эхэн үеийн монголчуудын нийт хүн амын тоо 647 мянга, үүний 140 мянга буюу 21.6 хувийг хотын хүн ам эзэлж буйгаас 62.0 хувийг хятадууд, 36.0 хувь монголчууд, 2.0 хувь оросууд эзэлнэ хэмээн бичжээ<sup>2</sup>.

Үүнээс үзвэл монголчуудын 10 хүний нэг нь хотод оршин суудаг гэсэн тооцоог О.Пүрэв хийсэн байна.<sup>3</sup>

<sup>2</sup> Майский.И, "Орчин үеийн Монгол", 127 дугаар тал

Дээрх хот суурин газар амьдарч буй 140.0 мянган иргэдийн 100.0 мянга буюу 71.4 хувь нь Нийслэл хүрээнд амьдарч байжээ. Харин Нийслэл хүрээнд амьдарч буй иргэдийн ихэнх нь гадаадын буюу хятад иргэд байжээ.

Зураг 8. Нийслэл хүрээний гудамж, 1911 он



1919 онд Сю Шүженээр толгойлуулсан хятад цэрэгт Нийслэл хүрээ эзлэгдсэн ба 1921 оны 2-р сард Барон Унгернээр толгойлуулсан цагаан цэргүүд хятад цэргээс Нийслэл хүрээг чөлөөлж, Богдыг дахин хаан ширээнд залсан юм. 1921 оны 3-р сард монгол цэргүүд улаан оросын цэргүүдтэй хамтран Хиагтыг, 6-р сард Нийслэл хүрээнээс цагаантнуудыг цохин дутаалгаснаас хойш нийслэл нь гадаадын цэргийн түрэмгийллээс чөлөөлөгдсөн.

1921 оны хувьсгалын дараа нийслэлийн амьдралыг удирдан зохион байгуулах үүргийг Дотоод явдлын яам эрхэлж байжээ. Нийслэл хүрээний үндсэн барилга байгууламж гэвэл хэдхэн тооны модон дуган, мод, шавар байшин, шургааган хашаа, эсгий гэр байлаа.

1923 оны 10 дугаар сард нийслэл хотын захиргаа байгуулагдаж, хотын захиргааны дүрэм боловсруулах комисс томилогдож, тэрбээр "Монгол улсын хотын түр захиргааны дүрэм"-ийг боловсруулж 1924 оны 3 дугаар сарын 7-нд Засгийн газрын хурлаар хэлэлцүүлэн батлуулжээ. Энэхүү дүрэм батлагдснаар "өргөө", "хүрээ" гэсэн нэрийг өөрчилж "хот" гэх болж, зүй тогтол, дэг жаягаараа хөгжихөд эерэгээр нөлөөлөх нэг алхам хийгдсэн байна. Уг дүрэмд хотын тэр захиргаа нь хотын амьдралыг зохицуулах, хотын байдлыг сайжруулах үүрэгтэй гэж заажээ.

1924 онд хотыг сайжруулах санал боловсруулах комиссыг байгуулж, уг комисс хотыг сайжруулах хэдэн чухал санал бэлтгэсэн байна. Улаанбаатар хотод оршин суугчдыг 1925 он хүртэл хотын иргэд гэж тооцох журам байсангүй. Харин уул нутаг хошуу аймагтаа хамаарах заншилтай байжээ.

---

<sup>3</sup> Пүрэв.О, Монгол улсын түүхэн газар зүй, УБ, 2004, 64 дүгээр тал

Бүгд найрамдах засаг тогтоон явуулсан 1924 оны 11 дүгээр сарын 26-ны өдөр Анхдугаар Үндсэн хууль баталсны дараахан “Нийслэл хүрээ”-г Улаанбаатар хот хэмээн нэрлэсэн билээ.

Эндээс хуулийн ёсоор “Улаанбаатар” гэсэн шинэ нэртэй, дахин сэргэсэн “нийслэл” гэх статустай Монгол улсын нийслэлийн шинэхэн түүх эхэлсэн юм.

Хотын захиргаа 1925 оноос хотын доторх бүх хашаа байшингийн зургийг гаргуулж, тэдгээрийн хэмжээнээс нь хамааруулан ялгавартай байдлаар татвар авах санал бэлтгэсэн байна. Энэ үеэс хотын оршин суугчдыг “харъяат” болон “түр” гэж ангилан бүртгэж, хотын хур хогийг арилгах, гудамж талбайг цэгцтэй болгох, өнгө үзэмжийг сайжруулах, хотын нутаг дэвсгэрийг тодорхойлон батлуулах ажлыг зохион байгуулжээ.

Улсын хоёрдугаар их хурал 1925 оны 11 дүгээр сарын 11-ны өдөр “Улаанбаатар хотын захиргааны газрын дагаж мөрдөх дүрэм”-ийг 49 зүйлтэйгээр баталж, хотын захиргаа нь хотын хурал, түүнээс байгуулагдсан хотын захиргааны хэрэг эрхлэх газар, түүнд захирагдах газруудаас бүрдэнэ гээд хотын хурлын гүйцэтгэх үүргийг нарийвчлан тодорхойлсны дотор “... хотын зураг зохиох, өөрчлөх ..., хот сайжруулах арга хэмжээг Засгийн газарт мэдүүлэх ...” гэж тусган хэрэгжүүлж байжээ. Мөн Засгийн газар “хотын төв дундаас эргэн тойрон найман зүгт цөм 15 газраар хэмжээ болгон” хотын нутаг дэвсгэрийг тогтоож өгснөөр Улаанбаатар нь өөрийн мэдлийн нутаг дэвсгэртэй болов.

Улаанбаатар хот улсын засаг захиргааны нэгж болсноос эхлэн хотын харъяат иргэний асуудал гарч ирсэн байна. Хот байгуулалтын хувьд энэ үед хэрэгжүүлсэн нэг чухал арга хэмжээ нь хотын жинхэнэ харъяат нарыг бүртгэх ажлыг эхлүүлсний зэрэгцээ бүх хашаа, байшинг тоолж, дугаартай болгосон явдал байлаа.

1925 оны байдлаар хотод монголчуудын хашаа 2368 (Гандан, Хүрээ, Богд хааны ордны хашаа ороогүй), Орос, Хятад, Төвд, Англи, Америк зэрэг гадаад улсын харъяат нарын хашаа 1019 тоологдсон байна.

Энэ үед Улаанбаатар хот ихэвчлэн мод, шавар байшин, эсгий гэрээс бүрдэж байлаа. Бүрэн бус мэдээгээр 1927 онд Улаанбаатар хотын жинхэнэ харъяат гэсэн үнэмлэхтэй өрх 510, хүн ам 1497, түр захирагдан суугч өрх 4321, хүн ам нь 11533 байжээ.

Тухайн үеийн хотын хүн амын тоо мэдээ БНМАУ-ын Их хурлуудын материалд байхаас 1925 оны 11 дүгээр сарын 6-20-нд хуралдсан Улсын хоёрдугаар их хуралд Улаанбаатар хотын захиргааны төлөөлөгч М.Баярын тавьсан илтгэлд “... хотын доторх бүгд гадаад, дотоодын хүмүүсийн амын тоо 61 мянга, үүнд:

- монголчууд 14750-иад, Гандан хүрээний лам нар 2000
- хятад 23919
- андуугийн харъяат төвд 318
- өвөрмонголын цахар сөнөд 161
- Австри улсын 8
- Поляк улсын 12
- Америк улсын 18
- Герман улсын 19
- Англи улсын хүн 7
- Солонгос улсын хүн 4
- Зөвлөлийн засагт Орос улсын харъяат нар 1772
- Итали улсын харъяат иргэн 3

- Латыш улсын хүн 8
- Франц улсын харъяат хүмүүс 7
- Дани улсын харъяат 8
- Венгер улсын хүн 10
- Югослав улсын харъяат 1
- Чехослав улсын харъяат 7,
- Голланд улсын иргэн 1
- Эстони улсын хүн 4
- Турк улсын хүн 10
- Грек улсын хүн 7
- Жибин улсын 1
- Үүнээс дээш гадаадын хүмүүс 21 анги болмой” хэмээн жагсааснаас АНУ, Герман, Франц, Данийн иргэд болох 51 хүнийг нутаг буцсан гэжээ.

1910-1920-иод оны сүүл хүртэл 20 гаруй улсын иргэд сууж байсан бол БНМАУ-ын Засгийн газраас гадаад худалдааны онц эрх тогтоосон үеэс хорогдон цөөрч, нутгийн орос, хятад иргэд голдуу үлдсэн байна.

Мөн Зөвлөлтийн мэргэжилтэн, сургагч зэрэг хүмүүс янз бүрийн хугацаагаар нилээд амьдарч байсан бөгөөд 1950-иад онд хятад барилгачид орж иржээ. Улмаар 1960-аад онд Зөвлөлт-Хятадын харилцаа муудсанаар тэдний ихэнх нь нутаг буцаж, 1960-аад оны дунд хавиас социалист орнуудын мэргэжилтэн, ажилтнууд, нэн ялангуяа Зөвлөлт Холбоот Улсын иргэд олноор ажиллах болсон. Харин 1990-ээд оноос хойш манай улсын нийслэлд өрнө, дорнын олон орны иргэд бүрмөсөн болон түр хугацаагаар оршин сууж байна.

## **Засаг захиргаа**

Улаанбаатар нь Монгол Улсын Нийслэл хот бөгөөд засаг захиргааны хуваариар аль нэгэн аймагт харьяалагдахгүй тусгай нэгж юм.

Нийслэл хот нь Баянзүрх, Баянгол, Сонгинохайрхан, Чингэлтэй, Сүхбаатар, Хан-Уул, Налайх, Багануур, Багахангай гэсэн 9 дүүрэгт хуваагддаг. Дүүрэг бүр нь хороодод хуваагдана. Нийслэл Улаанбаатар хот нь 2013 оны байдлаар засаг захиргааны хувьд 9 дүүрэг, нийт 152 хороогоор дамжуулан үйл ажиллагаа явуулж байна.

Улаанбаатар хотын захиргааг анх 1925 онд байгуулсан бөгөөд 1992 онд баталсан Монгол улсын шинэ Үндсэн хуулиар нутгийн өөрөө удирдах ёсыг төрийн удирдлагатай хослуулах болж, энэ үеэс эхлэн Улаанбаатар хотын удирдлага нь Нийслэлийн Иргэдийн төлөөлөгчдийн Хурал, түүний Тэргүүлэгчид, Засаг дарга, Улаанбаатар хотын Захирагчаас бүрэлдэн тогтов.

Нийслэл хотыг 4 жил тутамд хотынхоо нийт иргэдээс сонгогддог Иргэдийн Төлөөлөгчдийн Хурал удирдах бөгөөд Иргэдийн Төлөөлөгчдийн Хурал хотын даргын нэрийг дэвшүүлж Монгол Улсын Ерөнхий сайдад өргөн барьдаг бөгөөд Ерөнхий сайд бүрэн эрхийн хүрээнд хотын даргыг 4 жилийн хугацаатайгаар томилдог. Хотын дарга нь Улаанбаатар хотын нийт газар нутагт Монгол улсын хуулийг хэрэгжүүлдэг бөгөөд Иргэдийн Төлөөлөгчдийн Хуралдаа тайлагнадаг.

Нийслэл хотын захиргаа нь хотын нутаг дэвсгэрт төр засгийн тогтоол, шийдвэр хууль дүрмийг мөрдүүлэх, хотыг хөгжүүлэх зураг төлөвлөгөө гаргах, хотын гудамж талбай,

зам, гүүр, цэцэрлэг, хамгаалалт барих тохижуулах, хотыг гэрэл, ус, хоол хүнсээр хангах, худалдаа, зах зээлийн асуудлыг ард олны эрх ашигт нийцүүлж зохион байгуулах, ард олны амгалан тайван байдлыг хангах, соёлжих гэгээрэх, эрүүл мэндийг хамгаалах ажлыг үүсгэн зохион байгуулах зэрэг олон чухал арга хэмжээг авч хэрэгжүүлэх салбар чиглэлийн ажил үүрэг хариуцсан байгууллагуудыг байрлуулж өөрийн харьяанд ажиллуулж ирсэн.

Зураг 9. Улаанбаатар хотын дарга нар

Ажиллаж байсан хугацаа	Хотын даргын нэр
1924-1926 он	Моононгийн Баяр
1926-1927 он	Санжийн Батсүх
1927-1929 он	Дуламжавын Гомбожав
1929-1930 он	Ламжавын Мижиддорж
1930-1931 он	Дуламжавын Гомбожав
1931-1932 он	Бадамын Цэдэндамба
1932.07-08	Өлзийн Равдан
1932-1933 он	Дансранбилэгийн Догсом
1933-1936 он	Дамдингийн Чимэддаваа
1936-1939 он	Дуламжавын Гомбожав
1939.05-11	Лодойн Тавхай
1940-1941 он	Өлзийцогтын Мажиг
1941.07-08	Ломбодонойн Дамдин
1941.09-11	Эрэндоогийн Лувсаннаваан
1942-1944 он	Содномын Шагдар
1944-1956 он	Гүндийн Багаа
1956 он	Бадрахын Ламзав
1956-1959 он	Будын Батжаргал
1959-1962 он	Санжийн Батаа
1962-1965 он	Мангалжавын Лувсанчоймбол
1965-1971 он	Догсомын Цэдэв
1971-1972 он	Сономын Лувсангомбо
1972-1976 он	Сүрэнжавын Балбар
1976-1978 он	Очирын Цэнд
1978-1990 он	Самбуугийн Мөнхжаргал
1990-1992 он	Лхамсүрэнгийн Энэбиш
1992-1996 он	Цэрэндэмбэрэлийн Баасанжав
1996-1998 он	Жанлавын Наранцацралт
1999-2005 он	Миеэгомбын Энхболд
2005-2007 он	Цогтын Батбаяр
2007-2008 он	Түдэвийн Билэгт
2008-2012 он	Гомбосүрэнгийн Мөнхбаяр



Эдүгээ хүртэл Улаанбаатар хотын даргаар нийт 30 хүн ажиллаж байжээ. Нийслэлийн Засаг дарга бөгөөд Улаанбаатар хотын Захирагч Э.Бат-Үүл 2012 оны 8 дугаар сараас ажиллаж байгаа Улаанбаатар хотын 31 дэх дарга юм.

1923 онд Улаанбаатар хот засаг захиргааны хувьд 27 хороодтой байж, эдгээр хороодын харъяат оршин суугчдын хурлаас 45 хүнийг Нийслэл хотын цаг зуурын хурлын гишүүдэд сонгожээ.

Нийслэл хотын цаг зуурын хурлаас хотын түр захиргааг дарга 1, гишүүн 3, нарийн бичгийн дарга 1, жинхэнэ бичээч 2, морьтой зарлага 2, ажилчид 11 бүгд 20 орон тоотой, дөрвөн хэлтэстэй байхаар 1924 оны 4 дүгээр сарын 16-ны өдөр ёсоор болгон баталжээ. Хотын түр захиргааны даргаар М.Баярыг сонгон баталсан байна.

1923 оны 10 дугаар сард нийслэл хотын анхны захиргаа байгуулагдснаас хойш нэр нь өнөөг хүртэл дараах байдлаар өөрчлөгджээ.

### **Улаанбаатар хотын Засаг захиргааны нэр**

1924 он Нийслэл хотын түр захиргаа

1925 он Улаанбаатар хотын захиргааны хэрэг эрхлэх газар

1932 он Улаанбаатар хотын аймгийн захиргаа

1933 он Улаанбаатар хотын захиргаа

1938 он Улаанбаатар хотын захирах яам

1941 он Улаанбаатар хотын захиргаа

1948 он Улаанбаатар хотын хөдөлмөрчдийн бага хурал

1953 он Улаанбаатар хотын хөдөлмөрчдийн ардын хурлын гүйцэтгэх захиргаа

1961 он Улаанбаатар хотын Ардын депутатуудын хурлын Гүйцэтгэх захиргаа

1992 он Нийслэлийн Засаг даргын Тамгын газар

1924 оны 5 дугаар сард хороодын тоог цөөтгөж 13 хороо, 1925 онд 15 хороо, 1926 онд 9 хороо, 1928 онд хороодын тоог дахин цөөрүүлж, 6 хороотой байхаар зохион байгуулжээ.

1928 оны 10 дугаар сард Улаанбаатар хотын хурлын төлөөлөгчдийн тавдугаар их хурал хуралдаж, хотын захиргааны илтгэлийг авч хэлэлцжээ. Энэ хуралд хороо тус бүр хийсэн ажлаа тайлагнаж, илтгэл тавьсан байна. Эдгээр илтгэлд хотын хүн ам, өрхийн талаар дурдсныг сонирхуулъя. Үүнд: 1-р хороонд хотын жинхэнэ харъяат өрх 181, хүн ам 664, 2-р хороонд хотын жинхэнэ харъяат өрх 31, хүн ам 74, түр захирагсад 472, 3-р хороонд нийт өрх 1646, хүн ам 3111, үүнээс жинхэнэ харъяат өрх 445, 4-р хороонд хотын жинхэнэ харъяат болсон ба болохыг хүсч өргөдөл гаргасан нийт 87 өрх, 5-р хороонд хотын жинхэнэ харъяат өрх 198, түр захирагдагсад өрх 901, хүн ам нь 2544, 6-р хороо буюу одоогийн Амгаланбаатар хотын бүр өрх 556, үүнээс түр захирагдах өрх 29 байжээ.

1930-аад оны сүүлчээр хотын төв хэсгийг шинэчлэн байгуулах анхны зураг төлөвлөгөөг гаргаж, зарим хуучин хашаа байшинг буулган чөлөөлж, дан, давхар барилга барих, гудамж талбайг засварлах, цардмал зам тавих зэрэг ажлууд хийгдэж эхэлсэн байна. 1935 онд Сайд нарын Зөвлөл Хотын захиргааны 1934 оны тайланг хэлэлцээд хотын доторх барилга, засварын ажлын явц удаан, чанар муу, хэтийн бодлого, төлөвлөгөөгүй байсныг зааж, үүнийг засч залруулахын тулд хот байгуулалтын хөдлөшгүй төлөвлөгөө маш чухал гэсэн дүгнэлт хийжээ.

Сайд нарын зөвлөлөөс 1936 онд дээрх асуудлаар 1937 оноос Улаанбаатар хотод баригдах барилгын зураг төлөвлөгөөг Худалдаа үйлдвэрийн яамны инженерийн

ангиар гүйцэтгүүлэх, үүний тулд хотыг цаашид шинээр сайжруулах төлөвлөгөөг зохиох, Зүүн Сэлбийн усны урсацыг ихэтгэх, үерийн аюулаас сэргийлэх төлөвлөгөө зураг гаргах, байгууллага, оршин суугчдын байршлыг зохистой тодорхойлох, барилга гүүрний архитектурыг болон гудамж, замыг төлөвлөх, орон сууцны барилга барих зэрэг 12 асуудалд анхаарахыг даалгасан байна.

Хотыг зураг төлөвлөгөөний дагуу хөгжүүлэх үзэл санаа ийнхүү 1930-аад оны сүүлч үеэс түгэн дэлгэрч, хэсэгчилсэн хэлбэртэй төлөвлөгөө зохиох анхны оролдлого хийгдсэн нь хот төлөвлөлт, хот байгуулалтад гарсан шинэ хандлага байлаа.

**Хотын хөгжлийн анхны ерөнхий төлөвлөгөөг** 1954 онд боловсруулж батлуулжээ. Энэ үед хотын төв хэсгээр хүртэл гэр хороололтой байсан үе. Хотын анхны ерөнхий төлөвлөгөөний хэрэгжих хугацааг 20 жилээр тооцож, хүн ам нь 1954-1974 оны хооронд 125 мянга хүрэхээр тооцоолсон байна.

Энэхүү төлөвлөгөө нь хотыг шинжлэх ухааны үндэслэлтэй зохион байгуулалт, эмх цэгцтэй байгуулах боломжийг бүрдүүлж өгчээ. Энэ хугацаанд хотын төв хэсэг Бага тойруу, Их тойруугийн зарим хэсэг баригджээ. Гэвч 1960 онд хотын хүн ам 180 мянгад хүрсэн тул ерөнхий төлөвлөгөөг дахиж шинэчлэхээс өөр аргагүйд хүрсэн юм.

**Хоёр дахь ерөнхий төлөвлөгөө** нь 1961 онд батлагдсан бөгөөд хугацаа нь 20-25 жилээр, хүн ам 230-250 мянга байхаар тооцсон. Энэ ерөнхий төлөвлөгөө нь өмнөх төлөвлөгөөний алдааг залруулан шинэчлэх зорилготой байсан. Энэхүү баримт бичгийг үндэслэн Туул голын хөндий дагуу барилгажуулж эхэлсэн ба орон сууцны хэд хэдэн хорооллыг үйлчилгээ, олон нийтийн барилга байгууламжтай иж бүрнээр нь барьсан бөгөөд орон сууцны фонд 70 гаруй хувиар нэмэгдсэн байна. 1975 он гэхэд хотын хүн ам 300 мянгад хүрч гурав дах ерөнхий төлөвлөгөөг боловсруулах шаардлага гарчээ.

Улаанбаатар хотыг хөгжүүлэх 2 дах ерөнхий төлөвлөгөө буюу 1961-1975 онд III цахилгаан станц, Авто засварын завод, Архи пиво, Хивс, Биокомбинат, Мах консервийн комбинат, Оёдлын үйлдвэрүүд, Улсын клиникийн 1-р эмнэлэг, Улсын цирк, телевизийн төв, орон сууцны 5,12,15,19-р хорооллууд зэрэг соёл ахуйн үйлчилгээний иж бүрэн барилга байгууламжуудыг ашиглалтанд оруулжээ. Ингэснээр хотын түлш, эрчим хүч, дулаан, цахилгаан, усан хангамж, радио телефон, шугам сүлжээ зэрэг инженерийн барилга байгууламж, зам гүүр, гэрлэн чимэглэл, цэцэрлэгт хүрээлэнг өргөтгөн хөгжүүлэх хэтийн шинэ, шинэ төлөвлөгөөнүүд ээлж дараалан батлагдан хэрэгжсэн байна.

**Гурав дах ерөнхий төлөвлөгөөг** 1975 онд боловсруулж батлуулсан бөгөөд хүн амыг 2000 онд 400 мянга байхаар тооцоолж цаашид хотын хүн амын механик өсөлтийг хязгаарлах хандалагатай төлөвлөжээ.

Хотыг тойрон байгаа суурьшлуудыг дагуул хотын хэмжээнд хүргэх замаар хот руу чиглэсэн хүн амын урсгалыг сааруулах нь тухайн ерөнхий төлөвлөгөөний шийдвэрлэх зорилтуудын нэг байсан. Гурав дах ерөнхий төлөвлөгөө хэрэгжих хугацаанд хүн амыг тухайн үеийнхээсээ 50-80 мянгаар нэмэгдэнэ гэсэн тооцоотой байсан боловч нийслэлийн хүн ам 500 мянга буюу 2 дахин өссөн юм.

Энэ төлөвлөгөө нь хотыг үндсэн 3 том дүүрэг, орон сууцны 21 хороололд хуваажээ. Ерөнхий төлөвлөгөөний дагуу 3 дугаар цахилгаан станцыг шинээр барьсаны үр дүнд олон арван орон сууц, соёл, ахуйн үйлчилгээний барилгууд баригдаж, хүн амын 50 орчим хувь нь орон сууцанд амьдрах болсон байна.

Энэ төлөвлөгөөгөөр орон нутгаас шилжин ирэгчдэд хязгаарлалт тавихаар төлөвлөж байсан боловч хүн ам тооцоолсноос хэд дахин өссөн учир гурав дах ерөнхий төлөвлөгөөг шинэчлэх шаардлагыг дахин бий болгосон юм.

1976 оноос хойш орон сууцны III. IV. VI. X. XIII хорооллуудыг соёл ахуйн үйлчилгээний барилга байгууламжийн хамт иж бүрнээр, IV станц, Барилга Угсралтын контор, Гутал, Ээрмэл, Тэмээ ямааны ноолуурын үйлдвэр, нийт 40 гаруй сургууль цэцэрлэг, бусад олон барилга байгууламжийг барьжээ.

1953-1980 оны хооронд их барилгад нэг тэрбум төгрөгийн хөрөнгө оруулалт хийж, 1, 2 дугаар 40, 50 мянгатын орон сууцны хороолол, Засгийн газрын ордны өргөтгөл, Улаанбаатар зочид буудал, Төв цэнгэлдэх хүрээлэн, Улсын их дэлгүүр, Гурилын комбинат, 1,2 дугаар цахилгаан станц, чихэр боовны үйлдвэр, олон сургууль, цэцэрлэг, яслийг барьжээ.

Хотын хүн ам 1986 онд 500 мянгад хүрч хөгжлийн явцад гурав дах ерөнхий төлөвлөгөөний зарим үзүүлэлтүүд өөрчлөгдсөн учир **Дөрөв дэх ерөнхий төлөвлөгөөг** боловсруулсан байна. Энэ төлөвлөгөө нь 2010 он хүртэл байхаар тооцжээ. Үүнийг 1986 онд боловсруулсан бөгөөд гол зорилго нь Улаанбаатар хотын хүн амын бөөгнөрлийг сааруулж хот орчмын суурин газруудад шилжүүлэн бүлэг суурьшлын системээр хөгжүүлэх асуудал байсан юм.

Дөрөв дэх ерөнхий төлөвлөгөөний орон сууцны 21 хорооллыг 30 болгон нэмэгдүүлж, хотын бүтцийг суурьшлын 6 том бүс, үйлдвэрийн 8 хэсэг бүсэд хуваан, цэнгэлдэх хүрээлэнг хотын төвийн урд хэсэгт төлөвлөсөн байна.

Нийслэл Улаанбаатар хотыг 2020 он хүртэл хөгжүүлэх **Тав дах ерөнхий төлөвлөгөө** нь хотын архитектур, орон зайн зохиомжийг “Хот байгуулалтын нээлттэй систем”-д үндэслэн, дэлхийн томоохон хотууд түвшинд хүргэх хэвийн төлөвийг тодорхойлсон болно. Хотын хүн амын суурьшлын хөгжингүй системийг бүрдүүлж, инженерийн хангамж, дэд бүтцийг оновчтой шийдвэрлэж, хотын нутаг дэвсгэрийг зохион байгуулалтын Төвийн, Зүүн, Баруун, Шинэ гэсэн үндсэн 4 бүсэд хувааж, харилцан уялдаатайгаар төлөвлөлтийн дагуу бие даан хөгжих боломжийг нээж өгсөн.

Дээрх бүсүүдэд байрлаж буй гэр хорооллыг нийтийн болон амины орон сууцны хороолол болгон, инженерийн иж бүрэн хангамжтайгаар хөгжүүлэх зорилтыг ерөнхий төлөвлөгөөнд дэвшүүлж, ахуйн ба нийтийн үйлчилгээний иж бүрэн цогц төвийг тухайн гэр хороолол бүрт төлөвлөснөөс гадна Улаанбаатар хотын барилгажсан хэсгийн нягтралыг нэмэгдүүлэх замаар инженерийн шугам сүлжээний ашиглалтыг сайжруулж хотыг цаашид тэлж хөгжих нөөц талбайг тогтоосон нь шинэ ерөнхий төлөвлөгөөний нэг онцлог болсон.

Сүүлийн жилүүдэд Улаанбаатар хотын хүн ам огцом өсч, сая гаруй хүн амтай боллоо. Энэхүү өсөлтийг нийслэлийн нийгэм, эдийн засаг, дэд бүтцийн үйлчилгээний чадавхи гүйцэж чадахгүйд хүрээд байна.

Монгол Улсын иргэнд газар өмчлүүлэх тухай хууль 2002 онд батлагдаж, газар өмчлөх эрх 2005 оноос бүртгэгдэж эхэлсэн. Үүнтэй уялдан газар өмчлөх, эзэмших, ашиглахтай холбоотой асуудал, хүн ам, тээврийн хэрэгслийн огцом өсөлт, гэр хорооллын тэлэлт зэргийг зохицуулах шаардлага гарсан тул хотын ерөнхий төлөвлөгөөнд тодотгол хийхээр ажиллаж байна.

Хот төлөвлөлтийн бодлого, ялангуяа газар зохион байгуулалт муу, нийгмийн дэд бүтцийн хангамж төрийн мэдэлд байдаг, хот суурингийн болон байгаль орчны доройтлыг бууруулах, түүнээс урьдчилан сэргийлэх арга хэмжээний талаарх хууль эрх зүйн зохицуулалтын орчин бүрдээгүй зэрэг олон шалтгааны улмаас хотжилт эдийн засгийн хөгжлийг дэмжигч бус харин хойш чангаагч хүчин зүйл болсон байна.

Нийслэл Улаанбаатар хот саятан хот болоод хэдэн жилийг ардаа орхилоо. Гадаадын хот судлаачид манай хотыг дэлхийн метрополис хотын ангилалд оруулах болсон байна. Иймд бид нийслэл хотыг нэгэнт хүлээн зөвшөөрөгдөөд байгаа хотын ангиллын жишгийнх нь дагуу хөгжүүлэх, Улаанбаатар хот цаашид их багтаамжтай нийтийн тээвэрт суурилсан, зөв суурьшилтай, иргэдэд ээлтэй байх үзэл баримтлалаар хөгжих төсөөлөлтэй байна.

### **Нийслэл хотын эдийн засаг, нийгмийн байдал**

Монгол улсад бүртгэлтэй аж ахуйн нэгж, байгууллагын 72.4 хувь, үйл ажиллагаа явуулж буй аж ахуйн нэгж, байгууллагын 64 хувь нь нийслэл хотод байршдаг.

Нийслэл хотод 2012 онд үйл ажиллагаа явуулахаар 65587 аж ахуйн нэгж, байгууллага бүртгүүлсэн байна. Нийт бүртгэлтэй аж ахуйн нэгж, байгууллагын 50.6 хувь буюу 33143 нь жилийн турш байнга үйл ажиллагаа явуулжээ.

Эдгээр ААНБ-ын 86.7 хувь буюу 28724 нь 1-ээс 9 ажиллагчидтай бол 5.7 хувь нь 10-19, 4.1 хувь нь 20-49, үлдсэн 3.5 хувь буюу 1177 аж ахуй нэгж нь 50-аас дээш тооны ажиллагчидтай байна.

Нийт үйл ажиллагаа явуулж байгаа аж ахуйн нэгж, байгууллагын 3.1 хувь нь төрийн болон орон нутгийн өмчит аж ахуйн нэгж, байгууллага байгаа бол 96.9 хувь нь хувийн өмчид аж ахуйн нэгж, байгууллага байна. Эдгээр аж ахуйн нэгж, байгууллагын 29.4 мянга буюу 91.5 хувь нь дан монгол улсын иргэний өмчлөлд байгаа бол 1.0 мянга буюу 3.2 хувь нь аль нэг гадны улстай хамтарсан, 1.7 мянга буюу 5.3 хувь нь 100 хувь гадаадын хөрөнгө оруулалттай аж ахуйн нэгж, байгууллага байна.

Монгол улсын 2012 оны дотоодын нийт бүтээгдэхүүний 64 хувийг нийслэл хот бүрдүүлжээ. Нийслэл хотын эдийн засаг 2012 оны үнээр 8,967.8 тэрбум төгрөг болж, өмнөх оноос 24.7 хувиар өссөн байна.

Нийслэлийн эдийн засгийн 68.8 хувийг үйлчилгээний, 30.7 хувийг аж үйлдвэр, барилгын салбар, 0.4 хувийг хөдөө аж ахуйн салбар эзэлдэг. Нийслэлийн эдийн засагт бөөний болон жижиглэн худалдаа, боловсруулах үйлдвэрлэл, уул уурхай, олборлолт, тээвэр ба агуулахын үйл ажиллагаа хамгийн их эзлэх хувийн жинтэй байна.

Нийслэлийн нэг хүнд ногдох нэмүү өртөг 2012 онд 6.9 сая төгрөг болж, өмнөх оныхоос 1.2 сая төгрөгөөр өссөн байна. Энэ нь улсын дунджаас 2.0 сая төгрөгөөр илүү байна. Монгол улсын нэг хүнд ногдох дотоодын нийт бүтээгдэхүүн 2012 онд 4.9 сая төгрөг болж, 2011 оноос 955.3 мянган төгрөгөөр нэмэгджээ.

Нийслэл хотын эдийн засагт 2012 онд 3,549.9 тэрбум төгрөгийн хөрөнгө оруулалт хийжээ. Нийт хөрөнгө оруулалтын 34.6 хувийг гадаадын, 65.4 хувийг дотоодын хөрөнгө оруулалт эзэлж байна. 2012 онд гадаадын хөрөнгө оруулалтын хэмжээ өмнөх оноос 36 хувиар буурч, дотоодын хөрөнгө оруулалт 18.7 хувиар нэмэгдсэн байна.

Улаанбаатар хотод дэд бүтэц, зах зээлийн хүчин чадавх, мэргэжилтэй ажиллах хүчний төвлөрөл ихтэйгээс улсын нийт хөрөнгө оруулалтын ихэнх хувь нь нийслэлд зарцуулагдаж байна. Харин хөдөө нутагт дэд бүтцийн хөгжил сул, зах зээл бага, зах зээлээс алслагдмал, ихэнх хүн ам нь мал аж ахуйгаас хараат тул хөрөнгө оруулалт нийслэлтэй харьцуулахад бага юм.

Улаанбаатар хот - Монгол улсын улс төр, эдийн засаг, нийгэм, соёлын гол төв юм. Улсын нийт хүн амын 46 гаруй хувь, үйл ажиллагаа явуулж буй аж ахуйн нэгж, байгууллагын 64 хувь зөвхөн Улаанбаатар хотод суурьшиж байгаагаас иргэдийн хадгаламж, банкны зээл, автомашин, их эмчийн дийлэнхи хувь нь бас ногдож байна. Монгол улсад үл хөдлөх хөрөнгө, түрээс, бизнесийн бусад үйл ажиллагаа эрхэлж буй аж ахуйн нэгжийн 83 хувь, тээвэр, холбооны салбарын ААН-ийн 80 хувь, барилгын нийт ААН-ийн 80 хувь нь тус тус нийслэл хотод үйл ажиллагаа явуулж байна.

Улаанбаатар хотод ажлын байр найдвартай олддог нь хүмүүсийг ихээр татаж, төвлөрөл улам бүр нэмэгдэж байна. Эдийн засгийн идэвхтэй хүн ам улсын хэмжээнд 2012 онд 1,151.1 мянга болсны 34.2 хувь, ажил эрхэлж буй 1,056.4 мянган хүний 34.6 хувь нь тус тус нийслэл Улаанбаатар хотод амьдарч байна. Нийслэл хотод эдийн засгийн үйл ажиллагааны бүх төрлийн салбарт ажиллагсдын тоо 2009 онд 333.8 мянга, 2010 онд 360.9 мянга, 2011 онд 361.4 мянга, 2012 онд 365.3 мянга болжээ.

Улаанбаатар хотод шилжин ирэгчдийг их шингээдэг салбар нь боловсруулах үйлдвэр, зочид буудал, зоогийн газар байсан бол 2000 оноос хойш хүн хөлслөн ажиллуулдаг өрхийн үйлчилгээ, хөдөө аж ахуйн салбар болж өөрчлөгдсөн байна. Энэ нь Улаанбаатар хотын чинээлэг давхаргад үзүүлэх үйлчилгээ улам бүр өргөжиж Улаанбаатар хотын захын хороололд хүмүүс шилжин ирээд мал маллаж эсвэл газар тариалан эрхэлж амьдрах болсонтой шууд холбоотой юм.

Ажиллах хүчний судалгааны дүнгээр ажилгүй иргэдийн тоог эдийн засгийн идэвхтэй хүн амын тоонд харьцуулан тооцсон ажилгүйдлийн түвшин нийслэл хотод 7.1 хувь болж өмнөх оноос 1.5 пунктээр өсчээ. Ажилгүйдлийн түвшин 2012 онд Хөвсгөл аймагт хамгийн өндөр буюу 15.2 хувь, Архангай аймагт хамгийн бага буюу 3.3 хувь, харин Улаанбаатар хот улсын дунджаас 1.1 пунктээр доогуур байна.

Монгол улсын нийт хүн амын 46 шахам хувь зөвхөн Улаанбаатар хотод суурьшиж байгаагаас иргэдийн хадгаламж, банкны зээл, автомашин, их эмчийн ихэнхи хувь нь бас ногдож байна.

Эрүүл мэнд, сургууль, аж үйлдвэр, санхүүгийн үйл ажиллагаа, өндөр орлоготой хүмүүсийн төвлөрлөөс харахад Монгол Улсын эдийн засагт Улаанбаатар хотын гүйцэтгэх үүрэг асар их. Нийслэлд хотод манай улсын их дээд сургуулиудын 91 хувь нь байршиж, түүнд нийт оюутан сурагчдын 65 хувь нь суралцаж байна.

Хот суурин газарт хүн амын дийлэнх төвлөрч байгаа нь тухайн газар нутгийн хүн амын бүтээгдэхүүн үйлчилгээний эрэлт, хэрэгцээг нэмэгдүүлж, тэр хэрээр эдийн засгийн үйл ажиллагааг өргөжүүлэх боломжийг бий болгож байна.

Нийслэлийн аж үйлдвэрийн салбар 3,546.7 тэрбум төгрөгийн борлуулалт хийсэн нь 2011 онтой харьцуулбал 11.9 хувиар өсчээ. Нийт борлуулалтын 1,434.0 тэрбум төгрөгийг дотоодод, 2,070.9 тэрбум төгрөгийг гадаадад борлуулсан байна.

Манай улсын аж үйлдвэрийн бүтээгдэхүүний борлуулалтын 58.5 хувийг нийслэлийн аж үйлдвэрийн салбарын борлуулалт эзэлж байна.

Хот өөрөө нийгэм, эдийн засаг, засаг захиргаа, соёлын байгууллагууд төвлөрсөн томоохон суурин газар гэдгээрээ хүн бүхэн өдөр тутам хийдэг эдийн засгийн, нийгмийн, улс төрийн эсвэл соёлын гэх мэт олон чиглэлээрх сонголтыг хийх өргөн боломжийг хүнд олгож байдаг.

Улаанбаатар хотын барилгын үйлдвэрлэл болон үйлчилгээний салбар нь хөдөө орон нутгаас шилжин ирэгчдийг шингээх гол зах зээл болж байна.

Нийслэл хотын эдийн засаг нь бөөний болон жижиглэнгийн худалдаа, засварын үйлдвэрлэл хувийн хэрэглэгчдийн тусламж дэмжлэгтэйгээр эрчимтэй өсч байна. Бөөний болон жижиглэнгийн худалдаа, барилгын үйлдвэрлэл нь Улаанбаатар хотын эдийн засгийг идэвхжүүлэхийн зэрэгцээ Монгол Улсын эдийн засагт ихээхэн хувь нэмэр оруулж байна.

Монгол улсын 2012 оны барилга угсралт, их засварын нийт 748.1 тэрбум төгрөгийн ажлын 65.0 хувь нь нийслэл хотод хийгдсэн байна. Нийслэлд 420 гаруй аж ахуй нэгж байгууллага идэвхтэй үйл ажиллагаа явуулж, нийт 484.8 тэрбум төгрөгийн барилга угсралт, их засварын ажил гүйцэтгэсэн нь өмнөх оноос 2.3 хувиар өсчээ. Нийслэл хотод 2012 онд нийт 502.2 тэрбум төгрөгийн барилгын өртөг бүхий 543 барилга объект ашиглалтад оруулсан бөгөөд барилгыг өмчлөлийнх нь хувьд авч үзвэл төрийн өмчийн 18 хувь, хувь иргэний 17 хувь, хувийн хуулийн этгээдийн 65 хувь тус тус байна.

Монгол улсын бөөний болон жижиглэн худалдааны салбарын нийт борлуулалтын 88.2 хувийг нь нийслэл хот дангаараа эзэлж байна. Улаанбаатар хотод 2012 онд 4292.2 тэрбум төгрөгийн борлуулалт хийсэн нь өмнөх оны мөн үетэй харьцуулахад 27.4 хувиар буюу 922.1 тэрбум төгрөгөөр өссөн байна. Нийт борлуулалтын 3341.1 тэрбум буюу 77.8 хувийг нь бөөний худалдаа үлдсэн 951.1 тэрбум буюу 22.2 хувийг нь жижиглэн худалдаа тус тус эзэлж байна.

Хот суурин газар шилжин ирснээр шилжигчид ажил эрхлэх боломж нэмэгдэж, амьжиргааны эх үүсвэртэй болж байна. Улаанбаатар хотод сүүлийн жилүүдэд шинээр бий болж байгаа ажлын байрны тоо тогтмол өсч байгаа ч ажилгүй иргэдийн тоо төдийлэн буурахгүй байна. Үүний гол шалтгаан нь тухайн жилд шинээр бий болж буй ажлын байртай тэнцэхүйц хэмжээний хүн нийслэлд шилжин ирж байгаатай холбоотой. Нийслэлд ажил эрхлэх боломж байгаа ч шилжин ирэгчид нь мэргэжил, ур чадварын хувьд гологдож байна.

Хотын эдийн засаг буюу хотын хөдөлмөрийн зах зээл хот сууринд амьдран суугчдыг бүгдийг шингээж чаддаггүй тул шилжин ирэгсэд болон ядуучууд нь ажилгүй, орлогогүй хэвээр үлдэх магадлал өндөр байдаг. Хотын ядуурал нь ажилгүйдлээс бус бүрэн бус ажил эрхлэлтээс илүү шалтгаалсан байдаг.

Улаанбаатар хотын ядуурал нь жил бүр нэмэгдэж 2010 оны судалгаагаар нийслэл хотын хүн амын 31 хувь нь ядуу амьдарч байв. 2011 оны өрхийн нийгэм, эдийн засгийн судалгаагаар нийслэл хотын нийт хүн амын 25.7 хувь нь ядуурлын шугамнаас дунджаар 5.2 хувиар доогуур хэрэглээтэй байна.

Ядуурлын хамралтын хүрээ 2011 онд өмнөх жилээс буурсан нь Монгол улсын иргэн бүрт “эх орны хишиг” олгож жилийн турш байнгын орлоготой байсан, байнгын ажлын байрны тоо нэмэгдсэнтэй холбоотой юм.

Нийслэл хотод ядуурлын хамралтын хүрээ 2012 онд төв, баруун, зүүн, хангайн бүс нутагтай харьцуулахад 8.3-18.8 пунктээр, улсын дунджаас 7.6 пунктээр тус тус доогуур байна.

Хүн амын нэлээд хувь нь хот суурин газар амьдарч байгаа ч орон сууцны нөхцөл ялгаатай, ихэнх нь инженерийн болон нийгмийн дэд бүтэц, хангамж, түүний найдвартай үйлчилгээгээр хангагдаж чадаагүй л байна.

Улаанбаатар хотын хүн амын огцом өсөлт, гэр хорооллын тэлэлтийг дагаад орчны бохирдлын асуудал тэргүүн зэрэгт шийдвэрлэх асуудлын нэг болж байна.

Нийслэл хотод 2000-2012 онд нийт 61.4 мянга гаруй айлын орон сууцны барилга ашиглалтад орсон байна. Сүүлийн 5 жилд орон сууцны барилгууд нэмэгдэж орон сууцны хорооллын өрхийн тоо 30 гаруй мянган өрхөөр нэмэгдсэн хэдий ч нийслэл хот руу чиглэсэн шилжилт хөдөлгөөнөөс шууд шалтгаалж гэр хорооллын өрх, хүн амын тоо буурахгүй хэвээр байна.

2012 оны байдлаар нийслэлийн нийт өрхийн 59.8 хувь нь гэр хороололд, 40.2 хувь нь орон сууцны хороололд оршин сууж байна. Гэр хороололд суурьшсан өрхийн тоо 2008 оноос 34.9 мянган өрхөөр нэмэгдэж, гэр хорооллын өрхийн жилийн дундаж өсөлт 5.2 хувьд хүрч 2013 оны эхэнд 189.5 мянган өрх болов. Гэр хороололд суурьшсан 189.5 мянган өрхийн 83.8 мянга нь монгол гэрт, 103.3 мянга нь байшин сууцанд амьдардаг.

Орон сууцны хорооллын өрх жилд дунджаар 7.0 мянга гаруй өрхөөр нэмэгдэж, 2013 оны эхэнд 127.6 мянга болсон байна.

Нийслэл хотын өрхийн сарын дундаж орлого 2012 онд өмнөх оноос 41.1 хувиар өсч 983.9 мянган төгрөг болсон байна. 2008 онд нэг өрхийн сарын дундаж орлого улсын дунджаас 61.7 мянган төгрөгөөр дээгүүр байсан бол 2012 оны байдлаар 163.9 мянган төгрөгөөр буюу 2.7 дахин илүү болсон байна. 2012 оны байдлаар өрхийн мөнгөн орлогын 56.3 хувийг цалин хөлс, 17.9 хувийг тэтгэвэр, тэтгэмж, 15.9 хувийг өрхийн үйлдвэрлэл үйлчилгээний орлого, 9.9 хувийг бусад орлого бүрдүүлжээ. Өрхийн мөнгөн орлогын бүтцэд өрхийн бусад орлого, цалин хөлсний эзлэх хувийн жин улсын дунджаас 0.7-6.1 пунктээр илүү байгаа бол тэтгэвэр тэтгэмж, өрхийн үйлдвэрлэл, үйлчилгээний орлого 3.1-3.7 пунктээр доогуур байна

Нэг өрхийн сарын дундаж зарлагын хэмжээ улсын дунджаас 2008 онд 96.7 мянга, 2009 онд 61.6 мянга, 2010 онд 84.7 мянга, 2011 онд 95.1 мянга, 2012 онд 137.6 мянган төгрөгөөр тус тус өндөр байв. Улсын дунджаар нэг өрхийн сарын дундаж зарлагын 90.5 хувийг мөнгөн зарлага эзэлж байхад нийслэлийн хувьд нэг өрхийн сарын дундаж зарлагын 96.3 хувийг мөнгөн зарлага эзэлж байна. Энэ нь нийслэл хотыг бодвол хөдөө орон нутгийн айл өрхүүдэд хувийн аж ахуйгаас хэрэглэсэн хүнсний бүтээгдэхүүний эзлэх хувийн жин зарлагын бүтцэд тодорхой хэмжээгээр нөлөөлж байгааг харуулж буй үзүүлэлт юм.

Нийслэлд амьдарч буй нэг хүний жилд хэрэглэсэн сүү, сүүн бүтээгдэхүүн, мах, махан бүтээгдэхүүн, гурил, гурилан бүтээгдэхүүн, ургамлын тосны хэрэглээ улсын дунджаас доогуур, харин өндөг, хүнсний ногоо, төмс, цөцгийн тос, жимс, жимсгэний жилийн

дундаж хэрэглээ нь улсын дунджаас нилээд дээгүүр байна. Тодруулбал, 2012 оны байдлаар нэг хүний жилд хэрэглэсэн сүү, сүүн бүтээгдэхүүний хэрэглээ 68.0 килограм, мах, махан бүтээгдэхүүний хэмжээ 16.9 килограм, гурил, гурилан бүтээгдэхүүний хэрэглээ 2.5 килограмаар улсын дунджаас доогуур, өндөгний хэрэглээ 42 ширхэг, хүнсний ногооны хэрэглээ 9.8 килограм, төмсний хэрэглээ 6.0 килограм, цөцгийн тосны хэрэглээ 1.4 килограмаар улсын дунджаас дээгүүр байна.

Хүний хөгжлийн индексээр Улаанбаатар бүсийнх 0.807 болж улсын болон бусад бүс нутгийнхтай харьцуулахад өндөр байна. Тухайлбал, Монгол улсад хүн эрүүл саруул байж, урт удаан наслах, эрдэм мэдлэг эзэмших, амьжиргааны зохистой нөхцөлд аж төрөх гэсэн хүний амьдралын үндсэн 3 хэмжигдэхүүн Улаанбаатар хотын хувьд бусад аймаг, бүс нутгаас илүү байна.

Нийслэл хотод амьдардаг хүн амын төрөлтөөс тооцсон дундаж наслалт 2012 онд 70.23 болж, 2010 оноос 1.9 пунктээр, улсын дунджаас 1.52 пунктээр тус тус илүү байна.

Монгол улсын хувьд зөвхөн Улаанбаатар хотод хүн ам олноороо төвлөрч, нягтрал бий болж байна. Нийслэл хотын эдийн засаг 9 их наяд төгрөгийн хэмжээтэй болсон ч хотын төсөв түүний 5 гаруй хувьтай тэнцэж байна.

Хүн амын хэт төвлөрөл, нийгмийн болон нийтийн үйлчилгээний хэт ачааллаас үүдэлтэй хөрсөн бүрхэвч, усан орчин, агаарын чанарын бохирдол, хог хаягдал зэрэг нь бидний амьдралын тав тухтай таатай орчинд сөргөөр нөлөөлж улмаар хүний хөгжлийг хангах боломжийг хязгаарлагч хүчин зүйл болжээ.

Хот суурингийн хүн амыг шаардлагатай цэвэр ус, дулаан хангамж, эрчим хүчээр хангаж буй өнөөгийн үйл ажиллагаа нь бохирдол, хог хаягдал үүсэх үндсэн нөхцөл, шалтгаан болж байна.

Хүн амын энэ төвлөрөлийг багасгахыг онцгой анхаарахаас илүүтэй үүнийг үр ашигтай ашиглах нь ойрын ирээдүйд нийслэл хотын хөгжилд хөшүүрэг болно. Ялангуяа амьдрах тав тухтай таатай орчныг бий болгохын тулд байгаль орчин ба хүн ам, эдийн засгийн нягтралыг бий болгох, үйлдвэрлэл, хүн амын хэрэглээнээс орчинд үзүүлэх дарамтыг бууруулах, орчинд ээлтэй технологи, бараа, үйлчилгээний зах зээлийн өсөлтийг дэмжих, орчинд ээлтэй, үр ашигтай хөрөнгө оруулалтыг ихэсгэх арга хэрэгслийг өргөн дэлгэр ашиглах хэрэгтэй.

## НИЙСЛЭЛИЙН СТАТИСТИКИЙН ГАЗАР